

Түркімен, өзбек тілдерінде *сұрмә* 1. Химиялық элемент; 2. Қас және кіршікті бояйтын бояу; қарақалпақ тілінде *сұрме* 1) қас және кіршікті бояйтын бояу; 2) металл; ноғай, тува, чуваш тілдерінде *сөрмә* химиялық элемент; ұйғыр тілінде *сұрмә*, қазақ тілінде *сұрме* қасты және көзді бояйтын бояу; татар тілінде *сөрмә* антимоний, антимония; тәжік тілінде де *сұрмә* екі түрлі мағынаны білдіреді: 1) қасты және кіршікті бояйтын бояу; 2) металл. Бұл тілде осы сөз қатыстырылып жасалған бірнеше мақал да бар екен.

Парсы тілінде *сормә* «коллирий (для подведения глаз)»^{**} (Персидско-русский словарь: 1970. 40).

сұрмә сөзі Ә.Науаи тілінде де бар. Ұлы ақын *сұрмә чекмәк* – *сұрмә* қоймақ фразеологизмін де қолданған (Навоий асарлари лугати, 1972. 576).

В.В.Радлов пен Л.З.Будагов *сұрме* сөзін түркі сөзі дейді де, бірнеше мысалдар келтіреді: *Сұрмә* (осм.Крм.) «қасты және кіршікті бояйтын қара порошок». *Сұрмә чөлү* «сұрме жағатын ине». *Көзә сұрмә чөкмәк* «қасқа және кіршікке сұрме қоймақ». *Сұрмә* тапы «антимоний» (Радлов: 1893-1911. 829). *Сұрмә* (тур.) «кіршік бояйтын бояу». Татар тілінде *тиш сұрмәси* «көзді және кіршікті бояйтын бояу». *Көз сұрмәси* «көзді бояйтын бояу» (Будагов: 1869–1871. 644).

Осы сөз туралы әйгілі түркітанушы ғалым Н.К.Дмитриевтің де мақаласы бар екен. «Лексикографический сб. М., 1958, вып 3» деп аталатын жинақта жарияланыпты. Бірақ біздің қолымызда болмағандықтан бұл еңбекті пайдалана алмадық.

Осы келтірілген материалдар негізінде екі түрлі сұрақ пайда болды: біріншісі – бұл түркі сөзі ме, әлде парсы сөзі ме? Екіншісі – түбір сөз бе әлде туынды сөз бе? Түркі сөзідеп айтқан В.В.Радлов пен Л.З.Будаговтың сөздеріне қосыламын және құптаймын. Бұл сөздің бастапқы мағынасы металл екен. Бергін келе мағыналық жағынан дамып, «қасқа, кіршікке жағатын бояу» дегенді білдіргенге ұқсайды. Осы тастың алғашқы өндірілген жері туралы А.Яковлев «Минералогия для всех» деген еңбегінде былай дейді: «Богатейшие месторождения сурьмяного блеска находятся в Китае, которому принадлежит первое место по вылавке сурьмы» (Словарь современного...: 1963. 1216). Бұл келтірілген мағлұмат та сұрменің парсы сөзі емес екеніне қосымша дәлел бола алады. Өйткені зат қай жерде пайда болса, атауыда сол жақтан тарайтыны шындық. Ал тарихшылардың айтуынша, түркі тайпаларының алғашқы мекені Солтүстік Қытай, Монғолия жері, Алтай өңірі болған. Ал түбір сөз бе, туынды сөз бе деген мәселенің басы ашық. Бұл – туынды сөз. Түбірі «жағу», «сылау» мағынасын білдіретін етістік те, *-ме* етістіктен есім тудыратын өнімді жұрнақ. Қазіргі түрік тіліндегі *сұрмек* – «жағу, сылау» мәнін білдіретін етістік, ал *сұрме* – осы етістіктен жасалған есім сөз. Мағынасы кіршік, қасты бояйтын бояу (Байниязов, Байниязова: 2007. 665).

^{**}Түсінік дәл болу үшін қазақ тіліне аудармай беріп отырмыз.

-ма, -ме, -мә жұрнағы арқылы жасалған сөздер сирек те болса, көне түркі тілінде кездесіп қалады. Мысалы, *йелмә* «подвижный отряд, совершающий набег» (ДТС, 254).

Ал Махмуд Қашқари сөздігінде өте көп. *Сүзмә* - сүзбе, *түгмә* - түйме, *өрмә* - өрме (1, 406, 407, 149).

Қазіргі түркі тілдерінде де өнімді. Негізінен, етістіктерге жалғанып, зат есім және сын есім жасайды. Ұйғыр тілінде *-ма, -мә: йазма* (қолжазба), *әсләтмә* (ескерте); түрікмен тілінде *-ма, -мә: ярма* (жарма), *дүзме* (шығарма), *сүзме* (сүзбе); қазақ тілінде *-ма, -ме, -ба, -бе, -пе*: суырма, түйме, кеспе, сүзбе, жолдама, көшірме т.б.

ӘДЕБИЕТТЕР

Байниязов А., Байниязова Ж. (2007) *Түрікше-қазақша сөздік*. Алматы.

Бекмұхаметов Е.Б. (1977) *Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері*. Алматы.

Большой словарь иностранных слов. Москва, 2007.

Боровков А.К. (1963) *Лексика среднеазиатского тевфсира XII–XIII вв.* Москва.

Будагов Л. (1869-1871) *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий I–II*, Спб.

Ибатов А. (1974) *Құтбғың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі*. Алматы.

Құрышжанов А. (1970) *Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в тюркско-арабского словаря*. Алма-Ата.

Навий асарлари лугати. Топкент, 1972.

Ондасынов Н. (1974) *Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік*. Алматы.

Персидско-русский словарь. Москва, 1970.

Радлов В.В. (1893–1911) *Опыт словаря тюркских наречий*. Т. IV, ч. I, Спб.

Словарь современного русского литературного языка. Т. 14, 1963.

Фазылов Э. (1971) *Староузбекский язык*. Хорезмийские памятники XIV века, Т. 2, Ташкент.

EZGİYLE BAŞL AYAN DOSTLUK EZGİSİ/ MELODY OF FRIENDSHIP

Kulbek ERGÖBEK*

Түйіндемe

Мақала Ш.Айтматов пен Қ.Нұрмахановтың арасындағы әдеби-шығармашылық байланыс туралы. Автор мақаласында осы екі әдеби тұлғаның арасындағы достық, қаламгерлік қарым-қатынас жайын олар жазысқан хаттарды келтіре отырып ой толғайды.

Кілт сөздер: хат, аударма, жазбалар, әдеби-шығармашылық байланыс.

Summary

In an article about the relationship between literary creativity Sh. Aytmatov and K. Nurmahanov. The author in the article tells about the friendship and literary activity between the two literary critics using their correspondence.

Keywords: Letter, translation, record, literary and creative attitude.

Telefon aralıksız çalıyor. Dinlesem Bişkek'ten Kuşuvbak Bayağı. Söyledikleri de daha önce söylediklerinin aynısı. "Cengiz Aytmatov ile Kalcan Nurmahanov'un dostluğu konusunda deneme yazıp göndereceğim demiştiniz. Ne zamandır avuçlarımı ovuşturup çeviriye hazırlıyorum. Sözüünüzü yuttunuz. Bu nasıl iş?" diyordu Bayağı.

Bu zamana kadar Cengiz Aytmatov konusunda yazdığım "Uzak Ufukları Hayal Ediyorum.", "Dağla Bozkırı Yakınlaştıran", "Sağduyu Zerafeti" adındaki belgesel denemelerimi Kırgız diline aktaran yazar dostum bu defa kırgın gibi. Diline geleni söylese "Namertsiniz." Denen söz içimize işleyecek. Çünkü bizde "Sözünü yutan namerttir." Şeklinde çok önemli bir atasözü vardır. Namert olarak adlandırılmak, "yüzü hileli biri" diye kötü bir intiba bırakır. Bunun dışında, uzun yıllar toplanan belgeler ışığında belgesel bir kitap hazırlayıp iyi bir isim yapayım diye ümitlense bu sefer de ben bir şey göndermiyordum. Göndermediğim şey nedir onu da bilmiyordu. Belki de sıradan bir şeydir." diye düşünüyordu.

Zaman acımasız. Hayat değişiyor. İnsan da yayık gibi değişken. Başlangıçtan beri ne kadar zaman geçti? Ondan beri insanoğlu bir yana, kara yer bile katlaşıyor. Bu muhteşem yazarlık yolundaki büyük adamın körpe ve genç dönemindeki uzak bir istasyon gibi dikkat çekmeyen dönemlerini hikâyeye etmek, konuşmak kime gerekli ki?

Cengiz Aytmatov ve Kalcan Nurmahanov... Biri aşılmaz dorukları alıp cihan halkının hayranlığını kazanarak gelen büyük ve değerli bir isim; diğeri ise, edebiyat göklerinde otuzdan fazla eseriyle kuyruklu yıldız gibi parlayıp yanan değişmez övgü... Evet, böyle her türlü dersler aldığımız bu şahsiyetlerin kendi aralarındaki ilişkilerinden ibaret olaylara dokunsak mı acaba?

* Fİloloji ilimleri doktoru, profesör, Hoca Ahmet Yesevi uluslararası Türk-Kazak üniversitesi, Türkoloji ilmi-araştırma enstitüsü müdürü - Baş danışman, Türkistan-Kazakistan/ International Kazakh-Turkish University named Kh. A. Yasawi. Doctor of Philology, Professor, Chief Adviser, Director of the Research Center of Turkoloji, Turkistan-Kazakhstan/ kulbek1952@mail.ru